

ISSN 1563-0307
Индекс 75876; 25876

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ

Психология және социология сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК КазНУ

Серия психологии и социологии

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

KazNU BULLETIN

Psychology and sociology series

№3 (58)

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

<i>Маульшариф М.</i>	
Практика социальной ответственности в оценках представителей университетов	154
<i>Мешелова А.О., Кенжакимова Г.А.</i>	
Отбасыға орналастырылған және балалар үйінде тәрбиленетін балалардың психологиялық, интеллектуалдық және мінез-құлыштық ерекшеліктері	160
<i>Мырзабекова А.А.</i>	
Особенности досуговых практик современной студенческой молодежи.....	168
<i>Омарова Э.Т.</i>	
Төтениш жағдайлар классификациясы: сипаттықерекшеліктері, пайда болу акторларымен әлеуметтік салдарлары	176
<i>Садырова М.С.</i>	
Ценностные ориентации в структуре трудовой адаптации современной молодежи	184

**3-бөлім Раздел 1
Әлеуметтік жұмыс Социальная работа**

<i>Морозова Т.А.</i>	
Социальная работа в системе здравоохранения Республики Казахстан	192
<i>Сапарбеков М.К., Розенталь Е.М.</i>	
Методологические подходы к совершенствованию социального сопровождения ВИЧ-инфицированных людей, употребляющих инъекционные наркотики (ЛУИН) в г. Алматы.....	198

**4-бөлім Раздел 4
Шетелдік әріптестердің Статьи зарубежных
мақалалары коллег**

<i>Бискуп В.С.</i>	
Субъектность и патернализм современной молодежи в системе формирования профессиональной карьеры.....	206
<i>Искакова М.О., Жакиянова Ж.Г., Байгундинова Б.И., Турсунгожинова Г.С.</i>	
Экологонаправленная воспитательная работа вуза как цель и средство развития экологического сознания студентов.....	216

**5-бөлім Раздел 5
«Әл-Фараби және қазіргі заман» Материалы Фараби Форума
форумының материалдары «Аль-Фараби и современность»**

<i>Ташимова Ф.С., Ризулла А.Р., Аманжанова Г.Б., Какишева А.Ж., Мадьярова З.И.</i>	
Абу Наср Аль-Фараби и понимание внутреннего мира коллективного субъекта в психологии	222
<i>Ташимова Ф.С., Ризулла А.Р., Құранбек А., Борбасова Г.</i>	
Әл-Фараби және ұжымдық субъекттің психологиясы	230
<i>Turekhanova A.B., Akshalova B.N.</i>	
Al-Farabi and his view of ideal society	238
Авторлар туралы мәлімет.....	245

Омарова Ә.Т.

**Төтенше жағдайлар
класификациясы: сипаттық
ерекшеліктері, пайда болу
факторлары мен әлеуметтік
салдарлары**

Тарихтың белгілі бір кезеңдерінде адамзат қауымдастығы апат, катастрофа, жұтуа, катализма, төтенше жағдай сияқты негативті факторлардың әсерін басынан өткерді және өткеріп келеді. Бір қараганда, бұл сөздер болып жатқан процестерді бірдей сипаттайтын сияқты, бірақ шыныайылығында олардың мәніне назар аударсак, бұл олай емес.

Төтенше жағдайлар мәселесі мен қауіпсіздік жүйесінде азаматтық қорғауды ғылыми талдау оның теориялық-әдістемелік негізін зерттеу мен қалыптастырудан басталу қажет, ол өзіне жаратылыстану-ғылыми, гуманитарлық және арнағы білімдерді қамтиды. Экстремалдылық теориясының, тіршілік әрекеті қауіпсіздігі және азаматтық қорғаудың теориялық-әдістемелік мәселелерін кешенді дұрыс шешу жағдайындаған төтенше жағдайлардың алдын алу мен салдарын жоюдагы нақты үйімдастырушылық-баскарушулық шешімдер қабылданады. Осы аталаған ғылыми проблематикасын зерттеуді қажет ететін мәселелер шенбері көп қырыл экстремалды құбылыстар мен процестерді зерттеуді қамтиды, олардың бір көрініс ретінде әртүрлі сипаттағы төтенше жағдайлар қатысады.

Авторлардың берген анықтамасы бойынша төтенше жағдай – бұл белгілі бір аймақтағы халықтың өмір сүруіне қауіп тәндіретін табиги құбылыстар, катастрофалар, стихиялық немесе баскаша түрде болатын апарттар арқылы халықты материалдық шығындарға ұшырататын, олардың деңсаулықтарына залал келтіретін, адам құрбандығына алып келетін жағдайлардың орын алы. Бұл түсінікті толық сипаттау және басқа да үйімдерден айырмашылығын анықтау, әлеуметтік қорғаумен байланысын айқындау үшін бұл түсінікті жанжақты қарастыру қажет.

Бұл жұмыстың негізгі мақсаты болып төтенше жағдайлардың табиги және әлеуметтік сипаттын, олардың пайда болу себептерін және адамзат тіршілігіне әсерін зерттеу болып табылады. Сонымен бірге, Қазақстан территориясында орын алатын табиги, антропогенді және социогенді факторлардың негізінде пайда болатын төтенше жағдайлардың толық және жиынтықты түрлеріне класификация жасалынып, экстремалды жағдайдың көлемі, түрлері және оту барысын сипаттайтын құбылыстардың барлық жиынтықтарының жалпы және ерекше сипаттамалары жан-жақты қарастырылған.

Түйін сөздер: төтенше жағдайлар, табиги апарттар, қауіп, антропогенді, табиги, қатер.

The range of issues that need to study for this scientific issues, research covers diverse extreme (emergency) phenomena and processes, one of the manifestations of which are the emergencies of various kinds.

The main purpose of this work is to investigate the basic natural and social issues in emergency situations, the main causes and influencing factors, the impact on their livelihoods. At the same time, made an analysis on the classification of emergency situations that arise on the basis of various natural, anthropogenic and sociogenic factors occurring in the territory of Kazakhstan.

In general, the scientific study of natural and anthropogenic disasters covers monitoring, development of methods for forecasting Bank of emergencies, the ability to predict, evaluate and make decisions on the means of prevention, monitoring and protection for the development of science and technology, targeted programs. Scientific analysis of the current state of emergency takes its basis from the research and development of theoretical and methodological foundations.

Key words: emergencies, extremality, a natural disaster, danger, threat, anthropogenic, natural, social emergencies.

Главной целью данной работы является исследование основных природных и социальных характеров в чрезвычайных ситуациях, основных причин и факторов, влияющих на их жизнедеятельность. Вместе с тем, сделан анализ поклассификации чрезвычайных ситуаций, который возникает на основе разных природных, антропогенных и социогенных факторов, происходящих на территории Казахстана.

В целом, научное исследование природных и техногенных чрезвычайных ситуаций охватывает проведение мониторинга, разработку методов прогнозирования банка чрезвычайных ситуаций, умение прогнозировать, оценивать и принимать решения о средствах профилактики, наблюдение и защиту по разработке научно-технических, целенаправленных программ. Научный анализ текущего состояния чрезвычайных ситуаций берет свою основу изучения и формирования теоретико-методологических основ.

Ключевые слова: чрезвычайные ситуации, экстремальность, стихийное бедствие, опасность, угроза, антропогенные, природные, социогенные чрезвычайные ситуации.

Omarova A.T.
**Classification of emergencies:
features of character, the
factor of occurrenceof social
implications**

Омарова А.Т.
**Классификация чрезвычайных
ситуаций: особенности
характера, фактор
возникновения и социальные
последствия**

ӘОЖ 316.4.063

Омарова Э.Т.

Әл-Фараби атындағы Қазак ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: omarova.asem@mail.ru

**ТӨТЕНШЕ ЖАҒДАЙЛАР
КЛАССИФИКАЦИЯСЫ:
СИПАТТЫҚ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ, ПАЙДА
БОЛУ ФАКТОРЛАРЫ
МЕН ӘЛЕУМЕТТІК
САЛДАРАРЫ**

Kіріспе

Адамзат өзінің дамуының белгілі бір кезеңдерінде апаттар, катастрофа, катаклизмалар, төтенше жағдайлар сиякты жағымсыз факторлардың эсерін басынан өткізіп келеді. Бір қарағанда бұл сөздер болып жатқан процестің бір мағынасын беретін сиякты, бірақ осы анықтамалардың мәніне қарасақ олай емес екенін көруге болады.

Жоғарыда аталған түсініктердің барлығының жалпы белгісі – бұл қалыпты, күнделікті шенберден шығып кету. Экстремалдылық сөзі (от лат. *extremum* – сонғы) қындығы, күрделілігі бойынша қалыпты жағдайдан шығатын төтеншелікті білдіреді.

Бұл түсінікті толық анықтау және басқа жоғарыдағы аталған түсініктерден ерекшелігін білу үшін осы түсініктің жан-жақты талдамасын беру қажет.

ҚР-дың «Азаматтық қорғау туралы» заңында төтенше жағдай ретінде казіргі кезде қалыпты табиғи, өндірістік-техногенді және әлеуметтік-экономикалық процестерден айтарлықтай ауытқып, белгілі бір жағдайды туындалатын негативті факторлардың жиынтығы ретінде анықталған [1].

Қалыпты жағдай деп әлеуметтік институттар, қауымдастықтар, әлеуметтік топтар, индивидтер мен әртүрлі әлеуметтік ұйымдар ұзақ әволюция, тарихи тәжірибе, даму бағысында қалыптастырыған процестер мен құбылыстар түсініледі, олардан ауытқу негативті ретінде қабылданады [2].

Экстремалды және төтенше жағдай арасында айырмашылық бар. Экстремалды жағдай теріс фактордың эсері аймагында болатын адамдар мен топтарға тікелей қатысты, олардың аман қалуы үшін индивидуалды-психологиялық және физикалық ресурстарды мобилизациялауды талап етеді [3]. Ал төтенше жағдай жалпылама түсінік болып саналады, жағымсыз жағдайды арнағы әлеуметтік топтардың жалпы бағалауымен қоса, қажетті басқарушылық шешімдер қабылдау, оның салдарын жою үшін немесе алдын алу үшін қоғамдық саладан әртүрлі ресурстарды тартуды білдіреді. Бұдан көретініміз төтенше жағдай әлеуметтік жүйенің көп құрылымдық элементтерін қозғайды, сол арқылы олардың осы элементтердің қызметтері өзгеріске тусады.

Экстремалды жағдайдың негізгі маңызды критерийі болып Б.Н. Порфириев бойынша, олардың бір жағынан, уақыт критерийімен (кенестен дамуы) және екінші жағынан, олардың пайда болу кезінен бастап әртүрлі қауіптердің («катерлі» факторлар) және киратушы әрекеттердің есүімен көрінетін шектен шығу табылады [4]. И-әрекетті басқару үшін экстремалды жағдайдың ерекше критерийі ретінде олардың уақыт параметрлері алынады. Зерттеушілер П.С. Карако мен Д.Д. Зербино экстремалдылықтың маңызды критерийлер ядросын келесілермен толықтырады:

- субъекттілі-объекттілі ситуативті қатынасты анықтайтын қайшылықтардың дамуының соңғы шекті деңгейі;
 - ситуативті қатынастың шиеленісіүі және мәселеілігі, олардың жанжалды немесе катастрофалық түрдегі ерекше қайшылығы;
 - адамдардың шекті, стрестік жағдайы;
 - олардың экстренді шешім қабылдау қажеттілігі [5; 6].

Осындай субъект-объектілі қатынастың ерекше, өткір қайшылықты өзара әрекетінде – П.С. Карако көрсектендей, – экстремалды жағдайдың тууы мен қалыптасуының себептері, көздері жатыр [6].

- Жалпы, көзіңгі зерттеулерде қалыптасқандай, экстремалды жағдайдың өгермейтін факторлары ретінде мойындалған жалпылама мәнді белгілері болып келесілерді көрсетуге болады:

 - экстремалдылықтың кездейсоқтығы, күтпеген жағдайлық сипаты;
 - мазмұны бойынша радикалды және жүзеге асуы бойынша бағытсыз сипатта көрінетін экстремалды жағдайдың бір сызықты болмауы;
 - экстремалды жағдайдың төтенше болуы, яғни, олардың нормативті немесе қалыпты әрекет пен жағдай шегінен шығуына байланысты ситуативті жағдай өзгерісінін шекті деңгейі;
 - экстремалды жүйені дамытудың болуы мен ішкі потенциальның көрінуінің негізгі жағдайының динамикалығы;
 - бұлдірушілік, қиратушылық теріс салдардың және катастрофалық потенциалдың болуы мен көрінісі ретінде;
 - экстремалды жағдай процесін рационалды реттеу мүмкіншіліктерін дамытудың стихиялығы;
 - жүйені бұзу қаупінің өзектілігі (яғни, «өмір-өлім» парадигмасының актуализациялануы);
 - экстремді мәселенің көптігі және әртүрлілігі (физикалық, психологиялық, гносеологиялық, тектологиялық және т.б.);

— энтропиялылық – жағдайдың тұрақсыздық, реттелмегендік элементтерімен, сонымен байланысты, экстремогенді қайшылықтарды дамыту және шешу тенденцияларының анықсыздығымен қоюланған ретінде;

- кумулятивтілік немесе экстремалды қайшылықтарды тездегіп шешу;
 - шиеленесушілік, яғни ситуативті жағдай мен қатынастың жоғары шиеленесуі субъектінің стрестік жағдайына себепші болады;
 - экстремалды жағдай процесін қайта қалпына келтірудің проблемалылығы;
 - субъектінің экстремалды жағдайды шешу-ге экстренді жедел катысуының өзектілігі.

Аталған сипаттамалардың интегралды жиынтығы экстремалды жағдайдаң терең мәнін бейнелеуғе, оларды анықтайтын белгілерді адамның іс-әрекетіне белсенді әсер ететін негізі экстромогенді фактор ретінде ашуға мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта төтенше жағдайларды теориялық зерттеу және экстремалдылықпен байланысты тәжірибелі іс-әрекетте де қандай да бір ғылыми және тәжірибелі талаптарды қанағаттандыратын төтенше жағдайлардың белгілі бір классификациялар жүйесі қалып-тасқан жок. Сондықтанда әртүрлі ғылыми жұмыстар мен төтенше жағдайлар классификаторларында осы мәселеге байланысты әртүрлі амалдарды кездестіруге болады. Осыны есепке ала отырып, біз әртүрлі негіздер мен белгілер бойынша төтенше жағдайларды классификациялауда, оның ғылыми жұмыстар мен реңи қабылданған және бескітілген төтенше жағдайлар жіктемесінде сипатталу деңгейіне қарай жүйелуе амалын колданамыз.

Негізгі бөлім

Төтенше жағдайлар типологиясы қазіргі уақыттаңдағанда, оның алғаштырылған шартынан мұндағы қызығушылықты арттыра отырып курделі де, нақты болып қалыптасуда. Зерттеушілер оны бағыт төтенше жағдайлардың толық және жиынтықты түрлерін классификациялауға, экстремалды жағдайдың көлемі, түрлері және етуді барысын сипаттайтын құбылыстардың барлық жиынтықтарының жалпы және ерекше сипаттамаларын жан-жақты қарастыруға үмтілуда.

Зерттеудің алғашқы кезеңінде жіктелетін құбылысты басқа шынайы құбылыстардан ажыратып алу қажет. Төтенше жағдайларды классификациялауда бұл оның ең маңызды белгілерінің бірі болып жатқан ситуативті процестердің нор-

мадан радикалды ауытқуымен жүзеге асады. Жоғары айтылғандай, төтенше жағдай жүйенің қалыпты, тұрақты тепе-тендік жағдайынан тұраксыз жағдайға өту нәтижесінде пайда болады. Бұл ішкі өзгерістердің немесе сыртқы факторлар эсері нәтижесінде ондағы қолайсыздықтың және шиеленістің өсуімен жүреді. Үлкен шиеленіс пен өзгерістердің шектен тыс бифуркация аймағына шығуы жағдайында процестер мен құбылыстарды реттеу механизмдер тұрақты байланыс пен қатынасты сактап қала алмауы мүмкін. Сапаның ауысуы және кенеттен өзгеруі жүреді, экстремумды тудырады. Егер осы процеске субъект (адам, әлеуметтік топ, қоғам) және оның тіршілік ету ортасы қатысқан болса, экстремалды немесе төтенше жағдай ретінде сипатталатын жағдай туынтайтын жағдай туынтайтын [7].

Төтенше жағдайлар классификациясы олардың типологияланаудың критерийлерін анықтауға және бір типті сипаттағы процестерді идентификациялау тәсілін табуға негізделеді. Сонымен катар, классификация ағашы өзінің негізі ретінде классификацияның жалпы белгілерін алуы керек, яғни, қоршаған шынайы тұрмыстың бастапқы сипаттамаларына сүйенуі қажет. Осы негіздердің маңыздылары – бұл қоршаған шынайылықтың әртүрлі құрылымдық деңгейлерін оның байланысуы, өзара әрекет және экстремалдылықтың деңгейі мен типтерінсайкес болу.

Мұндай классификацияны А.А. Украинец пен А.А. Поташкин өз еңбектерінде ұсынған [8]:

– өлі табигаттағы экстремалдылық (табиги экстремумдар) – субатом, атом, молекулярлы, макроденелік, сонымен бірге, планетарлы, күн жүйелік, галактикалық және метагалактикалық деңгейде. Табиги экстремумдарды көп жағдайда «табиги апаттар» деп атайды, яғни, бұл халықтың тіршілігін кенеттеп бұзумен, материалдық құндылықтарды қиратумен және жоюмен, адамдарға залал келтірумен және өлімімен сипатталатын катастрофалық жағдайды тудыратын қауіпті құбылыстар мен процестер (геофизикалық, геологиялық, гидрологиялық, атмосфералық және басқа да шығу көздерімен). Табиги апаттар – шығу көзі табигатпен байланысты құбылыстар, бірақ олардың өзі өндірістегі, көліктегі, коммуналды-энергетикалық шаруашылықтары және адамның басқа да салаларындағы апаттарға және катастрофаларға жиі жекеледі;

– тірі табигаттағы экстремалдылық – субклеткалы (оргоноидты, клеткалы, мүшелік, организмдік), популяциялы-түрлік, биоценотик-

тік, биосфералық және ноосфералық деңгейде; – «екінші», «жасанды» деңгейдегі экстремалдылық, жекелей алғанда, техногенді деңгейде (техногенді экстремумдар), онда ақпараттық-реттеушілік және энергетикалық экстремум деп белуге болады;

– қоғамдағы экстремалдылық (социогенді экстремум) – индивидуалды-тұлғалық, отбасылық, ұжымдық, әлеуметтік-топтық, таптық, үлттық, мемлекеттік, мемлекет аралық және жалпы адамзаттық (өркенистік) деңгейде.

Әрбір деңгейге экстремалды өзара әрекет ету тәсілі, экстремалды даму заңдылықтары және экстремалды қалыптастыру тән.

Апаттардың қаупін азайту бойынша БҰҰ-ның халықаралық стратегиясында (БҰҰ ААХС) алат «адамның өліміне немесе жаракаттануына, мұліктердің зақымдануына, әлеуметтік және экономикалық дағдарысына немесе қоршаған ортаның тоқырауына әкелетін қауіпті физикалық оқиға, құбылыс немесе адамның іс-әрекеті ретінде сипаттайтын [9]. Апаттар табиги және техногенді болуы мүмкін. БҰҰ-ның берген классификациясына қарағанда Хан мен Василеску табиги және антропогенді құбылыстарға негізделген әлеуметтік-қауіпті табиги құбылыстарға көбірек назар аударады [10]. Құрғақшылық, сел, өрт және лай көшкінде осы жіктеуге енген. Олар апаттарды келесідей кесте түрінде берген.

Төтеншеше жағдайларды классификациялаудың қазіргі кездегі теориялық ақпараттардағы кең тарағаны болып экстремалды жағдайдың обьектісі мен шығу көзіне байланысты жіктелуі табылады. Соган орай, төтенше жағдайларды классификациялауда төтенше жағдайдың үш негізгі түрлері бөліп көрсетіледі: табиги, антропотехногенді, социогенді.

Табиги төтенше жағдайларды екі түрге белуге болады:

1) адамның іс-әрекетімен байланысты емес, оған және тіршілік ортасына өзінің салдарымен әсер ететін таза табиги құбылыстардың себебінен туындағы табиги-стихиялы апат;

2) адамның қандай да бір әрекетімен табиги ортаға әсер етімен болатын табиги-антропогенді апат.

Төтенше жағдайдың бұл түрі табиги-стихиялы және табиги-антропогенді сипаттағы төтенше жағдайдың келесідей түрлерін енгізеді: физикалық (өрттер және әртүрлі сипаттағы жағылыстар); гидродинамикалық (сел, су тасқыны және т.б.); метеорологиялық (боран, дауыл, құйын); биологиялық-әлеуметтік (адамдардың,

жануарлардың, өсімдіктердің инфекциялы аурулары); геофизикалық; геологиялық (экзогенді); агрометеорологиялық; биосфералық; астрофизикалық; экологиялық (атмосфера, гидросфера, биосфера) және т.б.

Соңғы жылдары табиғи төтенше жағдайлардың әртүрлі түрлерінің санының өсу тенденциясы байқалады. Соңғы үш жылда жер сілкінісі, су тасқыны, сел, өрт және басқа да апаттардың саны екі есе өскендігі байқалады.

1-кесте – Апаттардың класификациясы

Апаттың түрлері	Мысалдары
Геологиялық апат	• Жер сілкінісі, көшкін, өрт, цунами
Су және климаттық апаттар	• Сел, құрғакшылық, су тасқыны, бұршак, жылы және суық ауа толқындары, дауыл, теңіз әрозиясы, қар көшкіні, торнадо, тропикалық циклон
Биологиялық апаттар	• Жануарлар/адамдар эпидемиясы, тамақтан улану, зиянкестер шабуылы
Қоршаған орта үшін апаттар	• Ағаштарды кесу, қоршаған органды ластануы
Химиялық, өндірістік және ядролық апаттар	• Химиялық, өндірістік, ядролық апаттар, мұнайдың төгілуі/өрт
Оқиғалармен байланысты апаттар	• Самолеттің құлауы қайық/жол/теміржол апаттары, бомба жарылышы/ жарылыш, гимараттың құлауы, электрлік апаттар, орман өрті, кеніштің суға толуы, қала/ауыл өрті

Ресурс: CBSE (2006), cited in Khan, Vasilescu, and Khan (2008).

Төтенше жағдайлардың класификациясының екінші түрі – антропотехногенді сипаттағы төтенше жағдайлар табылады. Көп жағдайда бұл төтенше жағдай «техногенді» деп сипатталады. Бірақ «антропотехногенді» деген нақты және дәлелді болып табылады. Себебі, кез келген апат немесе катастрофа таза техникалық сипатқа ие болмайды, мәні бойынша адамның іс-әрекетімен байланысты болады және бәріріп адамға немесе оның тіршілік ортасына әсер етеді.

Қазақстанда ең көп кездесетін апаттардың бірі автомобилді көлік апаттары. Елімізде әр жыл сайын жол апатынан 3 мыңдан аса адам көз жұмады, көбі мугедек болып, қаншасы зардан шегеді. Жол-көлік апатының 75%-ы жүргізушиңін жол қозғалысы тәртібін бұзғандығынан болады. Ең қауіпті жол ережесін бұзудың түрі болып жоғары жылдамдық, қарсы жол айрығына шығу, көлікті мас күйінде басқару табылады.

Әкстемумдардың әлеуметтік салада пайда болуы мен бүгінгі күнде әртүрлі сипатта болуы социогенді төтенше жағдайларды қарастырудың өзектілігін білдіреді.

Социогенді төтенше жағдайдың қоғамға қатысты ерекше белгілері болып келесілер табылады:

– әлеуметтік жүйе қалыптасу режимінің тұрақсыздануы және оның тепе-тендік жағдайы-

нан шығуы, соның салдарынан қоғамдық өмірдің әртүрлі саласында дисфункцияның артуы;

– нақты және резервті ресурстардың (уакыт, табиғи, адамдық, сәбек, интеллектуалды т.б.) қүшесінің шекті нүктесіне жетуі;

– преманентті сипатқа ие әлеуметтік өзара әрекет жүйесінде дағдарысты құбылыстардың және қысымның қүшесінің шекті нүктесіне жетуі;

– әлеуметтік жүйенің ішкі реттелмегендігі, тұрақсыздық жағдайы;

– адамдардың өмірлік іс-әрекетінде нормативті реттеу құралдарының тиімділігін жоғалту, езгерген жағдайға әлеуметтік мінез-құлық бағдарламасының болмауы немесе қалыптаспауы;

– адамдардың рационалды мінез-құлығынан иррационалды-эмоционалды компоненттерінің артып деструктивті әрекеттік мінез-құлқының өсүі.

Осы әлеуметтік экстремалды жағдайлар қасиеттерінің барлығы оларды қарастыру, алдын алу, жою және класификациялау процесінде есепке алынады.

Социогенді төтенше жағдайлар екі түрге бөлінеді:

– қоғамдық дағдарыс және жанжалдар;

– тұлғалық дағдарыс және жанжалдар.

Социогенді төтенше жағдайлардың аталған түрлері келесі түрлерден көрінеді: әскери әре-

кеттер (соғыс); террорзим; әлеуметтік жанжалдар салдары; экстремизм; революция; өз-өзіне қол салу және басқа да әлеуметтік және тұлғалық сипаттағы экстремалды жағдайлар.

Қорытынды

Қазақстанда табиғи қауіптердің көн түрлері орын алады. Атап айтқанда, жер сілкінісі, су тасқыны, орман және даала алқаптарындағы өрттер, қарлы борандар және тағы басқалары. Барлық таулы және тауға жақын аймақтарда су көшкіндегі мен қар басып қалу қауіптері бар. Басқаларымен салыстырғанда таралу алқабы және тигізген зияны бойынша су көшкіндегі бірінші орында тұр. Тек қана соңғы 70 жыл ішінде олардың 600 түрі болып, олардың көпшілігі катастрофалар түрінде көрінген. Тигізген залалдары бойынша екінші орында тұрған қар көшкіні. Жерді интенсивті турде рационалды игермеу осы көшкіндегі тудырады. Олар тау-кен өндірістері, автокөлік магистралдары, инфраструктура объектілері бар халықтың неғұрлым тығызы орналасқан жерлеріне қауіп тудырып отыр. Бұл қауіпті табиғи құбылыстарды бакылау жүйесінің де болса даму сатысында тұр, ал олардың қорғаудың сенімді шаралары толық жасалған жоқ.

Біздің жүргізген әлеуметтанулық зерттеулер нәтижелері көрсеткендегі, біз зерттеуде жүргізген аймақта төтенше жағдайлар халықтың өте қатты толғандыратындығы байқалды. Респонденттердің «Иә, өте қатты толғандырады» дегендегі 82,2%-ын құраса, «иә, белгілі бір деңгейде толғандырады» деген жауап нұсқасын -17,5% көрсетті. Берілген жауаптар аяқ астынан болатын экстремалдық ситуациялардың адамдар санасында үнемі орын алатындығын көрсеттіп отыр.

Сонымен бірге, адамдардың қауіпсіздікіті бағалаудың білу мақсатында «Сіз қалай ойлайсыз, өмір сүрудің қауіпсіз болуы және төтенше жағдайлардағы қындықтарды (тәуекел жағдайларды) төмендету қандай негізгі факторларға байланысты?» деген сұрап қойылды. Алынған жауаптардың нәтижесі бойынша, респонденттер «әрбір адамның жауапкершілігін» бірінші орынға қоятындығын көрсетті. Яғни әрбір адам өз орнында өз әрекетінде жауапкершілікпен қарауды тиіс, ойткени тұрлі техногендік апаттар жекелеген адамдардың

жауапсыздығынан да болып жатады. Жауап берген респонденттердің - 53,2% әрбір адамның жауапкершілігін алғашқы орынға қояды. Төтенше жағдайлар министрлігінің (ТЖМ) жұмысын үйімдестеруды және оның сапасын халықтың - 10,3%, мемлекеттің саясатын - 7,1% респонденттер маңызды - деп есептейді.

«Сізді төтенше жағдайлардың қандай түрлерінен келетін қауіп пен қатерлер көбірек мазалайды?» деген сұрапқа сұралғандардың 54,8% - қауіпті объектілердегі апаттар мен катастрофалар қатерлері (техногенді төтенше жағдайлар), 66,7% - табиғи құбылыстардан келетін қауіптер (зілзала, су тасқыны, дауыл, лай көшкіні, орман өрті т.б.), 59,5% - терроризмнен, әскери әрекеттерден, әлеуметтік жанжалдардан келетін қауіптер (социогенді төтенше жағдайлар) өте қатты мазалайтынын көрсетті. Яғни, төтенше жағдайдың қандай түрі болмасын халықты мазалайтынын байқатады.

Сондыктan да, қазіргі жағдайда қауіпсіз өмірлік іс-әрекетке дайындаудың кешенді механизмін қалыптастыруды қамтамасыз етуіміз қажет. Бұл механизм келесілерді қамтиды:

- әртүрлі өмірлік жағдайлардағы тұлғаның дамуына қажетті білімдер мен дағдыларды игеру мен беру;
- экологиялық дүниетанымды қалыптастыру;
- табиғи катаклизма жағдайында жасайтын әрекеттерге үйрету;
- қоғамдағы өткір әлеуметтік жанжалдар жағдайында адекватты әрекет ету мен өзін ұстай алу қабілетін дамыту;
- Отаның қызығушылығын қорғауга дайындығын қалыптастыру.

Жоғарыда аталған төтенше құбылыстарды азайту үшін төтенше жағдайлар мен техногиялық апаттардың тікелей және қосымша әсерін есепке алу, халықтың қорғансыздығын төмендетуге бағытталған шараларды жүзеге асыру және де ел халқының қауіпті құбылыстарға, климаттық өзгерістерге тиімді бейімделуін қамтамасыз ету қажет. Табиғи және техногендік сипаттағы катастрофаларды шешүге мемлекеттік органдармен қатар азаматтық қоғам институттары, ғылыми қауымдастық, халықаралық үйімдар, қаржылық институттар, жеке сектор, сонымен қатар еріктілер белсенді араласу механизмін жетілдіру қажет.

Әдебиеттер

- 1 Казахстан Республикасының «Азаматтық корғау туралы» заңы, 2014 жыл, 11 сәуір, №188-В
- 2 Общая социология / под ред. проф. А.Г. Эфендиева. – М.: Инфра-М, 2000. – С. 523.
- 3 Лосик Т. Поведение человека в экстремальных ситуациях. // ОБЖ. 2000. – №11. – С. 55.
- 4 Порфириев, Б.Н. Государственное управление в чрезвычайных ситуациях. – М.: Наука, 1991. – 135 с.
- 5 Зубков В.И. Социологическая теория риска. – М.: РУДН, 2003. – С. 65.
- 6 Карако П.С. Проблема критериев и типологии экстремальных ситуаций во взаимоотношениях общества и природы // Вес. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 3, Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Права. – 1993. – № 2. – С. 25-28.
- 7 Бабосов Е. М. Социальные последствия Чернобыльской катастрофы, пути их преодоления – Минск: BTN-информ, 2001. 220 с.
- 8 Украинец А.А., Поташкин А.А. Чрезвычайные ситуации и безопасность: Экстремологический и социологический анализ. Монография. – ГГТУ им. П.О. Сухого, 2007. – 209 с.
- 9 UNISDR (2004b) ‘Terminology: basic terms of disaster risk reduction’. http://www.unisdr.org/files/7817_7819isdrterminology11.pdf(accessed on 5 September 2015).
- 10 Khan H., Vasilescu L.G., Khan A. (2008) ‘Disaster management cycle: a theoretical approach’. Management and Marketing 6(1). pp. 43–50.
- 11 Губанов В.М., Михайлов Л.А., Соломин В.П. Чрезвычайные ситуации социального характера и защита от них. – М.: Дрофа, 2007. – С. 57.

References

- 1 Қазақстан Республикасының «Азаматтық корғау туралы» заңы, 2014 жыл, 11 сәуір, №188-В
- 2 Obshhaja sociologija/ Pod red. prof. A.G. Jefendieva. – M.: Infra-M, 2000. – S. 523.
- 3 Losik T. Povedenie cheloveka v jekstremal'nyh situacijah. // OBZh. 2000. – №11. – S. 55.
- 4 Porfir'ev, B.N. Gosudarstvennoe upravlenie v chrezvychajnyhsituacijah. – M.: Nauka, 1991. – 135 s.
- 5 Zubkov V.I. Sociologicheskaja teorija riska. – M.: RUDN, 2003. – S. 65.
- 6 Karako P.S. Problema kriteriev i tipologii jekstremal'nyh situacij vo vzaimootnoshenijah obshhestva i prirody // Ves. Belarus. dzjarzh. un-ta. Ser. 3, Gistoryja. Filosofija. Palitalogija. Sacyjalogija. Jekanomika. Prava. – 1993. – № 2. – C. 25-28.
- 7 Babosov E. M. Social'nye posledstvija Chernobyl'skoj katastrofy, puti ih preodolenija – Minsk: BTN-inform, 2001. 220 s.
- 8 Ukrainec A.A., Potashkin A.A. Chrezvychajnye situacii i bezopasnost': Jekstremologicheskij i sociologicheskij analiz. Monografija. – GGTU im. P.O. Suhogo, 2007. – 209 s.
- 9 UNISDR (2004b) ‘Terminology: basic terms of disaster risk reduction’. http://www.unisdr.org/files/7817_7819isdrterminology11.pdf(accessed on 5 September 2015).
- 10 Khan H., Vasilescu L.G., Khan A. (2008) ‘Disaster management cycle: a theoretical approach’. Management and Marketing 6(1). pp. 43–50.
- 11 Gubanov V.M., Mihajlov L.A., Solomin V.P. Chrezvychajnye situacii social'nogo haraktera i zashchita ot nih. – M.: Drofa, 2007. – S. 57.